

A sztoikus metafizika főbb axiómái

BEVEZETÉS

A kitioni Zénón által Kr. e. 300 körül, Athénban alapított sztoikus mozgalom több száz éves, töretlen népszerűségnek örvendett. Legismertebb képviselői a római császárkor nagy egyéniségei, Seneca és Marcus Aurelius voltak, sokkal kevésbé közismert tény viszont, hogy a római respublica jeles képviselője, Cicero is a szigorú sztoikus etika eszméit vallotta. A római köztársaság hanyatló évtizedeiben a laza erkölcsökkel szemben a régi római erkölcs visszaállításáért küzdött. Harca nem tekinthető sikertelennek, hiszen Augustus, császársága alatt teljes mértékben megkövetelte alattvalóitól a konzervatív, családcentrikus római polgári élet betartását, akár halálos büntetést is kiszabva a törvényt nem tisztelőkre.

A sztoikus filozófiát bemutató sorozatunk korábbi részében az alapító mester, Zénón életútját és a sztoikus iskola főbb témáit vázoltuk. Továbbra is a sztoikus filozófia alapítójának rendszerénél maradván, e második részben a sztoikus filozófia három főbb diszciplínája közül a fizikát, vagyis a természetfilozófiát mutatjuk be, elsősorban a kora hellénizmus emberképére, identitásválasztására fókuszálva. A sztoikus filozófia szigorú, jól felépített, következetes és mindenekfelett az ember – az esendő világtól elhagyatottként bolyongó, önmagát kereső ember – filozófiája. A világban, a kozmoszban helyét kereső személyiség, mint megoldásra váró filozófiai probléma a hellénisztikus korban egyáltalán nem meglepő téma. E korról elmondható, hogy nem dicső fénykora a görögség történetének, hiszen Nagy Sándor halálát követően a görög városállamok rendre elveszítik önállóságukat. Athén már csak árnyéka önmagának, többnyire kulturális emlékeiből él az antik világ turisztikai központjaként, szép lassan megszűnik filozófiai központnak lenni, helyét eleinte Rodosz, majd Róma veszi át. A görögség mindezen körülmények tükrében kénytelen újradefiniálni magát és helyét a világban. A kor hangulata és az önmagát kereső ember jegyei rendre kimutathatók a sztoikus rendszerben. Az ember nem hellén polgár, hanem kozmosz-polgárként mutatkozik meg, nem kitüntetettebb polgár a kozmoszban a többi embernél, a többi létezőnél, hiszen éppúgy ki van téve a történések tragikus láncolatának, mint minden egyes porszeme a mindenségnek. Meglátásom szerint a változásokra érzékenyen reagálva a sztoikus filozófia eredeti módon világpolgárként, kozmoszpolgárként definiálja az embert, aki képes a nehézségek ellenére a boldogságra, környezetének, saját és mások életének értékelésére.

Ennek a mozgalomnak a legfontosabb hozadéka a morális értelemben vett egyenlő és szabad ember felismerése. Tanulmányomban a sztoikus filozófia metafizikai struktúráját véve alapul, megpróbálom levezetni e szabad és egyenlőséget tisztelő emberkép jegyeit. Első körben a metafizikai fogalmakat és tételeket vezetem be, majd rátérek az ember, mint kozmosz-polgár levezetésére, olvasatomat a témához kapcsolódó fontosabb fragmentumok közlésével támasztom alá.

A sztoikus fizika, vagy más néven természetfilozófia nagyon összetett, ugyanakkor mégis egységes. Egy ilyen szerteágazó, ám mégis összefüggő rendszert csak úgy lehet érthetően és érdekesen előadni, ha néhány fogalmat és tantételt alaposan körülírnak és bevezetünk. A legfontosabb tantétel, amiből érdemes építkeznünk, az a sztoikus tézis, miszerint az ember a kozmoszban maga is mikro-kozmosz, azaz minden tekintetben a kozmosz kicsinyített másaként meghatározott létező. Ennek tükrében a sztoikus fizika bemutatását azzal érdemes kezdenünk, hogy mit is értettek a sztoikusok a kozmosz fogalma alatt. Nem kevesebbet ígér az analízis, mint önmagunk megismerését, ugyanis ha a kozmosz működését megértjük, érteni fogjuk önnön képességeinket is. Ezt ígéri Zénón, a sztoikus filozófia megalkotója, és valóban, mi más is lehet a filozófia igazi célja, mint a delphoi jósda elhíresült jelmondata: „Ismerd meg önmagad!” A sztoikus fizika rendszerében való utazásunk során megpillanthatjuk a hellénizmus korában élő ember önmagáról kirajzolódni látszó énképét, miként szabadul fel az ismeretlentől való félelméből táplálkozó szorongásaitól és születik meg a világgal és önmagával megbonthatatlan egyensúlyban élő felszabadult személyiségként.

A görög filozófia különböző korszakokban más és más megoldással szolgált az ember helyének definiálására az univerzumban. A hagyományok abban a tekintetben egységesnek nevezhetők, hogy az embert, mint kitüntetett isteni lényt határozzák meg, mely minőségét az ember a lélek által birtokolja. Az ember tehát isteni eredetű, eszes, gondolkodó lény, de egy felsőbb isteni létezőknek alárendelt létező is egyben, ráadásul hiányleny, így önnön szükségleteinek is rabja. Nyilvánvaló tehát, hogy bár kitüntetett – lelke isteni minősége révén –, de mégsem szabad. Az isteni szférától való függőség gondolta Platón filozófiájában csúcsonyosodik ki, hiszen Platón a Timaios című dialógusában megnevezi az alkotó istent, aki a kozmoszon kívül helyezkedve mindent teremt és létrehív, így az individuális lelkeket is. A sztoikus filozófia, mely Platón tevékenységéhez képest időben későbbi, ezt a hagyományt már nem követi. Ugyan az embert továbbra is isteni minőséggel bírónak definiálja, de a teremtés mozzanatát eliminálja felszabadítja az embert a teremtő istenségtől való függőség terhétől. A sztoikus filozófia mégsem nevezhető ateista filozófiának. A sztoikus struktúra nem feledkezik meg a világot összhangban tartó istenségről: nem teremtő, hanem rendező istenségről beszél. A világban benne munkálkodó isten gondolata azt eredményezi, hogy minden létező azonos módon isteni erővel áthatott. A létezők körében az ember és egy növekvő fűszál között ezen struktúra szerint nem lehet különbség, mert mindegyiket átjárja, áthatja az isten, önállóságuk sem lehet kérdéses, hiszen nem függnek semmilyen, a világot kívülről alkotó, figyelő, mozgató isteni erőttől. A sztoikus filozófia embere felszabadult, egyenér-

tékü minden létezővel, ami az univerzumban megmutatkozik, megszületik, tehát minden tekintetben kozmosz-polgár.

Ennek a kissé furcsa filozófiai modellnek a vázolásában segítségünkre lesz néhány fontosabb sztoikus, metafizikai tárgyú töredék ismertetése.

II. TÖREDÉKEK A SZTOIKUS METAFIZIKA KÖRÉBŐL

Panteizmus

SVF I 161 Cicero *De natura deorum* I, 36.

Zénón szerint az értelem isteni erővel felruházottként a természet minden részét áthatja.

SVF I 163 Diogenés Laertios VII 148.

Zénón az isten szubsztanciájának tekinti a teljes kozmoszt és az égboltot.

SVF I 158 Themistius *De anima* II p. 64, 25.

Nos, a Zénón követők véleményével egybehangzik, hogy a teljes szubsztancia az isten által átjár; űk hol észnek, hol léleknek, hol természetnek, hol pedig lelkiüetnek nevezik.

SVF I 160 Lactantius *De vera sapientia et religione*. c. 9.

Zénón a természet dolgainak rendezőjét a mindenség alkotójának, logosznak nevezi, amit fatumnak, a dolgok szükségyszerűségének és Zeusz lelkének is hív.

A két fő princípium

SVF I 85 Diogenés Laertios VII 134.

(Ti. A sztoikusok) szerint a mindenségnek két princípiuma van: aktív és passzív. A passzív princípium a minőség nélküli szubsztancia, az anyag; az aktív princípium az anyagot megformáló logosz, az isten. Ez utóbbi, mivel örökkévaló, az anyag egészét átjárva mindent létrehoz. Ezt a tant kitioni Zénón állította A szubsztanciáról című munkájában.

Aetius I 3, 25.

Mnaszeasz fia, a kitioni Zénón azt állítja, hogy a princípiumok: az isten és az anyag, az előbbi az aktív ok, az utóbbi a passzív ok; továbbá négy elemet említ még.

Achilleus Tatius p. 124E.

A kitioni Zénón szerint a mindenségnek az isten és az anyag a princípiuma, továbbá, hogy az anyaga megformált, amiből a négy elem keletkezik.

Az egész és a mindenség

SVF II 524 Sextus *Adversus Mathematicos* IX 332.

A sztoikus filozófusok azt feltételezik, hogy az egész (holon) és a mindenség (pan) különbözik. Az állítják, hogy az egész a kozmosz, a mindenség pedig a kozmosz és az azon kívül található űr együttese, ennek megfelelően tehát az egész lehatárolt, vagyis a kozmosz határolt, a mindenség viszont végtelen, mivel a kozmoszon kívüli űr végtelen.

A négy őselem gömbszerűen öleli át egymást

SVF II 558 Diogenés Laertios VII 155.

A kozmosz egészéről a következő módon vélekednek: középen van a Föld, központként, körülötte a víz körkörösen, a víznek is a Föld központja, tehát a Föld a vízben van, a víz körét a levegő köre követi.^[1]

A kozmosz

SVF II 1022 Diogenés Laertios VII. 148.

Zénón azt állítja, hogy a kozmosz egésze és az égbolt együtt a szubsztancia, Khrüszipposz hasonlóan beszél *Az istenekről* című művének első könyvében.

SVF II 1132 Diogenés Laertios VII. 149.

A természet kifejezést egyfelől az elrendeződött kozmosz jelentésben, másfelől pedig a születő dolgok természete jelentésben használják; a természet az értelemcsíra révén történő önmozgás tulajdonsága, megalkotja és összeállítja magából a dolgokat meghatározott időközönként, és hasonlóvá teszi a dolgokat azokhoz, amiből elválasztotta. Ez tehát a természet törekvésének célja és öröme, amint az világos az emberi alkotás példájából.

[1] A kozmoszt gömbtestben képelték el, aminek középpontját a föld adja, amelyet az elemek szférái ölelnek át, így a földet a víz köre öleli, aztán ezt a levegő köre, majd a tűzé. A teljes gömböt az aithér zárja le, amely a kozmoszt hárttyaként öleli, ami nem más, mint az állócsillagok köre, amely minden éjjel megmutatkozik az égbolton. Lásd még az itt közölt SVF II 1027-es töredéket.

Eszkatológia

SVF II 1027 Aetius *Placita* I 7, 33.

A sztoikusok szerint az isten eszes lény, a kozmosz születésében alkotó tűz, benne rejlik minden értelemcsíra, ami által minden létező születik a kozmoszban a gondviselés szerint; a pneuma a kozmosz egészét átjárja, nevét az anyagról kapja, amelyből kiválik változatos módon. Az istenek, a kozmosz, az égitestek, a föld és minden felsőbb létező az aithérben eszes (teljesen aithéri csak az isten).

SVF I 126 Varro *De lingua latina* V. 59.

Az élőlények csírája a tűz – ahogyan kitioni Zénón állítja –, ami nem más, mint a lélek és a szellem.

SVF I 124 Censorinus *De die natali* IV. 10.

A kitioni Zénón, a sztoikus iskola alapítója azt állítja, hogy az emberi nem szokatlan módon teremtődik: az első a naptól születnek, az isteni tűz segédletével, ami az isteni előretudás.

A kozmosz lelke tüzes minőségű

SVF II 1032 Eusebius *Praeparatio evangelica* III 9,9.

A sztoikusok szerint a kozmosz vezérlő szubsztanciája tüzes és meleg, továbbá, hogy az isten anyag, illetve, hogy alkotó; nem más, mint a tűz alkotóereje.

SVF II 1037 Sextus *Pyrrhoniae Hypotyposes* III 218.

Arisztotelész szerint az isten test nélküli és az égbolt határa, a sztoikusok szerint viszont mindent átható tüzes lehelet (pneuma); a rút dolgokat is átjárja.

SVF I 157 Aetius *Placita* I 7, 2.3.

Zénón úgy véli, hogy a kozmosz tüzes.

A kozmosz születése

SVF I 102 Diogenés Laertios VII 135-6.

Egy, isten, eszes, gondviselő, Zeusz és még sok más néven is nevezik a kozmoszt a sztoikusok. Kezdetben belőle fejlődik ki a teljes szubsztancia a levegőn át vízzé. Ahogyan a nemzékora a mag a megtermékenyítő folyadékban található, úgy található az isten is – ami az értelemcsírája a kozmosznak – a vízben; általa lesz képes az anyag a további keletkezésre, így mindenekelőtt a négy elemet alkotja mag: tűz, víz, föld és levegő.

Diogenés Laertios VII 142.

Keletkező a kozmosz, a tűzből a szubsztancia a levegőn át nedvességbe fordul, a kiszáradó része föld lesz, a ritkás része légies minőségű, a még ritkább pedig tüzes, aztán ezek keveredése útján a növények és az állatok és más élőlények születnek. A kozmosz keletkezéséről és pusztulásáról Zénón beszél *A mindenségről* című művében.

A kozmosz halandó

SVF II 589 Diogenés Laertios VII 141.

A sztoikusok szerint a kozmosz halandó, mivel az érzékelhető dolgok mintájára keletkezik. Aminek részei pusztulók, az egészben is az, a kozmosz részei halandók, mivel egymásból átalakulnak, így a kozmosz egésze is halandó; ami romlani képes az pusztuló, a kozmosz is ilyen.

A kozmosz egy

SVF II 531 Diogenés Laertios, VII. 143.

Zénón *A mindenségről* című művében állítja, hogy a kozmosz egy, ezt Khrüszipposz is vallja.

SVF II 604. Plutarchos *De Stoicorum repugnantis* 39 p. 1052c

Az előrelátásról első könyvében azt írja, hogy Zeusz fejlődik: „Mivel a halál a lélek testtől való elválása, és mivel a kozmosz lelke nem elválasztható [ti. testétől], de folyton fejlődik, amíg maga az anyagát át nem járja, ezért nem lehet azt állítani, hogy a kozmosz elpusztul [ti. metafizikai aspektusból].” Korábban pedig ezt írja: „A kozmosz egyedülként elégséges önmagának, mert egyedülként magában bírja mindazt, amire szüksége van, magából bírja tápanyagát és fejlődését, különböző részei különböző részekké alakulnak át.”

Gondviselés

SVF I 175 Diogenés Laertios VII 149 .

Minden a gondviselés által lett, állítja Khrüszipposz [...] és Poszeidóniosz [...] és Zénón mivel a fatum minden dolog okának szoros összefüggése vagy logosza, mely szerint a kozmosz vezeti magát.

A fatum

SVF II 921 Cicero *De divinatione* I 55, 125.

Fatumnak azt nevezem, amit a görögök *heimarmenének* hívnak, ami az okok láncolatának a rendje; ok okkal összekötött, ezáltal keletkeznek a dolgok, az örökkévalóságtól áradó állandó igazság ez. Minden, ami megtörténhet, nem lehet másként, csak ahogyan történik, ezért semmi sem lesz, aminek ható okát a természet ne birtokolná. Ebből az következik, hogy a fatum nem jóslás, hanem inkább az, amit fizikai összefüggésnek nevezünk, a dolgok örök oka, ami által megtörténnek a dolgok, vagyis azoké, amelyek meg kell történjenek: az adottaké és a majd bekövetkezőké.

Az individuális lélek: pneuma

SVF I 134 Cicero *Academicorum Post.* I 39.

Zénón határozta meg, hogy tűz a természet, ami által születik a lélek és az érzékelés.

SVF I 135 Diogenés Laertios VII 135.

Kitioni Zénón azt állítja, hogy a lélek meleg lehelet. [...] A lélek által vagyunk képesek lélegezni és mozogni.

A lélek nem halhatatlan

SVF II 809 Arius Didymus *Epitomae* Fr. 39.

Keletkezőnek és pusztulónak mondják a lelket, nem pusztul el azonnal a testtel, hanem egy rövid ideig még körülötte marad. [...]

A nyolc lélekrész

SVF II 836 Aetius *Placita.* IV 21.

A sztoikusok szerint a léleknek legfőbb része a *hégemonikon*, ez ébreszti a képzeteket, a jóváhagyásokat, az érzéseket és a vágyakat, ugyanezt megfontoló lélekrésznek is nevezik. A vezérlő lélekrészből még másik hét is nő, melyek kiterjednek a testre, mint egy százlábú tapadókorongjai. A léleknek hét része közül öt az érzékelés: a látásé, a szaglásé, a hallásé, a tapintásé és az ízlelésé. [...] A többi közt ott van még a nemző és a beszélő lélekrész. [...]

Ekpürózis: a kozmosz pusztulása és újjászületése

SVF I 98 Aristocles, Eusebius, *Preoartio evangelica*, XV. P. 816 d.

Bizonyos gondviselés szerint időközönként az egész kozmosz feloldódik (robban), majd pedig ismét visszarendeződik. Az első tűz olyan, mint egy mag, mindennek logoszát bírja, továbbá a múltbeli, jövőbeli és jelenbeli események okát is. E dolgok közötti kapcsolat és kölcsönhatás, fatum, tudomány, igazság, amely a létezők kivédhetetlen és elkerülhetetlen törvénye. Ennek megfelelően a világon minden jól rendezett, miként egy tökéletes törvénnyel működő városállamban.

SVF II 610 Achilles *Isagogia in Aratum* 8.

A sztoikusok szerint a kozmosz feloldódik (ég) bizonyos meghatározott időközönként; azt mondják, az űr nem végtelen, hanem ugyanannyit tágul az univerzum, miközben feloldódik.^[2]

A lélek gyengesége

SVF III 461 Galénos, *De Placitis Hippocratis et Platonis*, V. 429.

Zénón úgy gondolta, hogy a szenvedélyek [ti. a lélek irracionális mozgásai] nem adott ítéletek, hanem a lélek összehúzódásai, elernyedései, felemelkedései és kitérései, amelyek rögtön az ítéletek után következnek.

A világgégés

SVF II 1065 Seneca *Epistulae* 9, 16.

„A bölcsnek milyen élete lesz, ha idegen földön börtönbe kerül, akár hosszú hajóúton vagy szárazon, és barátok nélkül marad?” Olyan élete lesz, mint Zeusznak a világgégés alkalmakor, amikor az istenek egygyé válnak, amikor a természet egy pillanatra megáll, megnyugszik elmélkedéseinek adva át magát. Éppen ezt teszi a bölcs is, magányosan félrevonul.

[2] A kozmosz meghatározott időközönként felrobban, majd újjászületik. A körülötte lévő űr minőségét egyesek végesnek, mások végtelennek vélték. Végtelen minőségét azzal indokolják, hogy a robbanásokkor bekövetkező hőtágulásnak ne legyen határa. A töredék arról tudósít, hogy egyes sztoikusok nem tartották fontosnak a végtelen űr feltételezését.

III. A SZTOIKUS METAFIZIKA

A sztoikus metafizika a kozmoszt különböző nevekkal illeti: Zeusz, isteni, élő, gondolkodó, rendezett és szép. A tökéletességre utaló jelzők használata ellenére, keletkezőnek és pusztulónak is tekintik. Ez máris meglepő állításnak tűnik, hiszen, ha isteni, akkor nyilván örökléttel bíró létező, tehát nem érintheti a pusztulás. A sztoikus struktúra első pillantásra itt ellentmondásosnak tűnhet, de mégsem lesz az. A kozmosz valóban születő és elmúló létező, de mivel egy magasabb létezési szférában bontakozik ki, amelyet univerzumnak neveznek (*pan*), és e szféra örökléttel bír, így ami benne megszülető lesz, vagyis a kozmosz (*holon*), az univerzum aspektusából bizonyos tekintetben örökléttel bíró létező marad, de mivel attól már különböző, vagyis annak módosulása, ezért a keletkezés és a pusztulás minőségével is bírni fog. (SFV I 85, SVF I 98, SVF II 524) Fontos leszögeznünk, hogy a kozmosz kibontakozása nem teremtési aktus eredménye, az univerzum metafizikai „teret” reprezentál, a kozmosz ennek a térnek a módosulása, őt már fizikai minőség is jellemzi. Azt is fontos leszögeznünk, hogy a kozmosz továbbra is rendelkezik e metafizikai struktúrával, benne bontakozik ki, rajta mutatkozik meg, mégpedig úgy, hogy az univerzum önmagát rendezi fizikai minőségűvé, vagyis kozmosszá. A kozmosz elkülönülésének folyamata az univerzum két fő princípiumának – melyek örökléttel bírnak – egymásba szövődésével kezdődik. Keveredésük folytonos. Az univerzumot, vagy más néven mindenséget két princípium, az anyag (*hülé*) és az isten (*logosz*) jellemzi, amelyek minden létező alapját adják, soha el nem pusztulók, nem jellemzi őket sem keletkezés, sem pusztulás, minden általuk lesz, mely dolgok, mivel kiszakadnak a mindenségből, azaz születnek, így nyilvánvaló szükségszerűségnél fogva el is fognak pusztulni. Az egyik princípium a passzív anyag (*hülé*), a másik az aktív (*logosz*), amely teljes mértékben átformálja az anyagot (SVF I 85). A passzív princípium a *materia*, a szövegek számtalan esetben szubsztanciaként nevezik meg, olyan általános alapként, szubsztrátumként, ami önmagában nem tartalmaz semmilyen minőséget vagy alakzatot, egyszerűen amorf masszaként kell elképzelnünk, amely potenciálisan bármilyen alakzatot magára ölthet, de nem lehet önálló, mivel a formákat nem képes magában megformálni, rászorul a másik princípiumra, az aktívra. Az aktív princípiumot több néven is említik, a fenti szövegekben előfordul az isten (SVF I 163, SVF I 158), a *logosz* (SVF I 85), amit leginkább értelemnek szoktunk fordítani, és meglepő módon az alkotó tűz is, a *pur*, (SVF I 102), ami archaikus filozófiai szimbóluma a világot teremtő intelligenciának.^[3] Az aktív princípium, nevezzük e néven, beleviszi a formákat az anyagba, vagyis megformál és alkot tüzes erejével. Fontos leszögeznünk, hogy az iker-princípiumok nem elválaszthatók, szerencsésebb volna sziamiiker-princípiumnak neveznünk. Létezési szintjük egyenértékű, mindkettő örök és soha el nem pusztuló, állandó

[3] Az alkotó tűz már Hérakleitosz töredékeiben is a spiritualitást, a vitalitást, azt észet és a lelket szimbolizálja, és nagyon fontos szerep jut a sztoikus filozófiában is e motívumnak.

kohézióban élnek, egymástól elválaszthatatlanul. Kettejük szoros összefonódásának eredménye az empirikus világ különböző területeinek szintjeit eredményezi, amelyek lévén a keletkezők és pusztulók történeti aspektussal is rendelkeznek. A hely, ahol kibontakoznak a létezők, nem más, mint maga a kozmosz. A kozmosznak így lesz tehát alakja, arculata, elkülönült részei és persze története. (SVF II 1024, SVF II 558, SVF I 126)

Először a négy őselem különül el: a tűz, a levegő, a víz és a föld. Ezek szférikus rendeződését követően áll elő a kozmosz, majd az elemek arányos keveréke szerint a többi egyedi dolog az asztrális testektől, az emberi létezőkön, a növényeken és az állatvilágon át, egészen a szilárd testekig. (SVF II 1027) A hagyomány érdekessége, hogy az isteni lélekkel, *pneumával*, bíró első emberi létezők születését is az emberhez legközelebb álló tüzes testből vezetik le, a Napból. (SVF I 124) E létezők halmazának szférák szerint történő kibontakozása és a köztük megmutatózó hierarchikus rendeződés terminusa az eszkatológia. A mindenségben születő kozmosz a négy őselem egymást ölelő szférikus körök szerinti rendeződése. A szövegek arra utalnak, hogy a kozmosz központja a föld, körülötte van a víz, aztán a levegő végül a tűz. Ez a felosztás arisztotelészi eredetű, hiszen Arisztotelész a *De Caelo*ban ezzel szinte teljesen megegyező módon határozza meg a kozmosz szféráit, a két belső elem középen, míg a két szélső elem felettük található. Arisztotelész egy ötödik elemet is megnevez, az *aithért*, ami a sztoikus szövegekben is megjelenik. Az *aithér* kifejezést általában *ethernek* szokták fordítani, ám ez félrevezető lehet. Az *aithér* jelentése mindig-futó, Arisztotelész a kozmoszt lezáró állócsillagok körét nevezte így el, tökéletes tüzes jegynek vélte, amely a legszebb mozgást végzi, körben forog. A sztoikusok ehhez a hagyományhoz kapcsolódóan az *aithér* alatt a kozmosz hártáját értik, ahol a legtisztább tüzes jegyű létezők élnek, az istenek. (SVF II 1027) Az eszkatológia szerint a kozmoszt kívülről a végetlen úr határolja (SVF II 524), majd következnek a kozmosz szférái: az *aithér* (tehát az istenek) a tűz, a levegő, a víz, a föld, és ezen belül pedig az isteni princípium arányos jelenléte szerint ismét hierarchikus módon a következők: emberek, állatok, növények és fizikai tárgyak. A kozmoszban nem találunk olyan dolgot, amelyben ne munkálkodna a két princípium, tehát minden létező isteni értelem által megformált test, vagyis minden létező, test és isten is. Ez a meglepő állítás egy korábban elő nem forduló tant eredményez,^[4] a mindenben lakó isten elgondolás metafizikai megalapozását. E tan később a filozófiai hagyományban nagy népszerűségnek örvend majd; nyomokban a keresztény filozófiában, a reformáció teológiájában, legfőképpen Spinoza rendszerében.^[5] Zénón alapvetően abból

[4] A világot kívülről nemző és teremtő isten gondolata Platón és Arisztotelész filozófiájában gyökerezik. Platón a Timaios című dialógusban alkotó mesternek nevezi az istenséget, aki megalkotja a világ lelkét és testét, majd visszavonul. Arisztotelész a Metafizikában megnevezi az első mozgatót, más néven mozdulatlan mozgatót, aki a világot kívülről mozgatja, és irányítja. E hagyománytól fordul el a zénóni filozófia, állítva, hogy az istenség nem kívülről terem.

[5] A XVII. századi eszmeáramlatokban uralkodó sztoikus jegyek megjelenése nem véletlen, hiszen ekkor jelenik meg a számos késő antik mű. Seneca, Cicero és Epiktétosz nyomtatott változata.

a tételből indul ki, hogy az isten az arisztotelészi hagyománnyal ellentétben nem kívülről teremti a világot, hanem a világban benne lakozóként rendez és alkot mindent. Ezt a tant görögösen *panteizmus*nak nevezzük, ami a *pan*, a minden, és a *theosz*, az isten, szavak összetételéből áll, jelentése a mindben jelenlévő isten. A kozmosz metafizikai szinten örök, hiszen a két princípium – anyag és isten – mint mindennek az alapja, soha el nem pusztuló. A partikuláris létezőket, a kozmosz fizikai szintjét viszont már a keletkezés és pusztulás jellemzi. Az aktív princípium amint megformálja az anyagot, különböző létezők körét rendezi el magán. Már szó esett róla, hogy minden létező arányosan bírja a két princípiumot. A létezők azon köre, amelyekben a tüzes princípium inkább dominál, az égitestek és a csillagok köre lesz, a két princípium fele-fele arányban egyedül csak az emberi létezőkben mutatkozik meg, végül a lények létrájának alsó részéhez a passzív princípiumot inkább bíró létezők sorolhatók, például a kristályok; ezek esetében is munkálkodik a logosz, ezt igazolják a szabályos, szimmetrikus kristály-mintázatok kirajzolódásai. Nem létezik olyan része a kozmosznak, amelyben e két princípium ne mutatkozna meg. Adódhat a kérdés, hogy vajon elkülönülten megmutatkozhat-e csak aktív, vagy csak passzív princípiumot bíró létező? A válasz nyilvánvalóan nem, hiszen az ikerprincípiumok nem különülhetnek el egymástól. További érdekesség e metafizikai rendszerben, hogy a két princípium közül az egyik magasabb rendűnek tekinthető, az isten viszi a harmóniát, a rendet a passzív anyagba, ezáltal kitüntetett. Számos kutató e princípiumot azonosítja a kozmosz lelkének fogalmával, valamiféle szellemi energiaként, ami megteremti a létezőket, amely a dolgok közötti szigorú összhangot következetesen irányítja. Érvelésük alapján a mindenség isteni princípiuma azonos a kozmosz lelkével, ám ez az állítás az eredendő sztoikus elképzelésnek kissé ellentmondani látszik.^[6] A kozmosz ugyanis pusztuló (SVF II 585) a sztoikus metafizika szerint, a mindenség aktív princípiuma viszont nem. A kozmoszt irányító lélek az aktív princípiumnak már egy módosult, anyagi minőséget bíró módosulása lesz, és ez nem lehet más, mint az empirikusan tapasztalható dolgok racionális rendeződése, a kozmosz ésszerűsége, a gondviselés, amit *fatumnak* is neveznek. (SVF I 175, SVF II 921) További érv az aktív princípium és a kozmosz lelke közötti azonosság ellen, hogy amennyiben a kozmosz lelke azonos volna az aktív princípiummal, abban az esetben a kozmosz lelkéhez hasonlatos lélekkel bíró emberi léleknek is öröklétűnek kéne lennie, miként az a princípium minőségéből következik, csak hogy sem a kozmosz, sem az emberi létező nem rendelkezik halhatatlan lélekkel. (SVF II 809) A sztoikusok – bármilyen furcsának is tűnik –, az ember lelkét pusztulónak tekintették, és ezt nyilvánvalóan a sztoikus metafizika alapján állították: a mindenség örök, de a kozmosz és minden része, így az emberi létezők és azok lelke is pusztuló.

[6] Rist, 1969, 201–211.; Edelstein, 1936, 293.

Az individuális lelket *pneuma enthermon*-nak (SVF I 134, SVF 135) nevezik, ami meleg leheletet jelent. E meleg minőségét a tüzes princípium révén bírja, a racionalitást, a mozgást és a vitalitást viszi az emberi testbe. A *pneuma* kifejezés sajátosan sztoikus terminus a lélek fogalmára, a korábbi filozófiai hagyományban nem fordul elő.^[7] A *pneuma* kitüntetett minőséggel ruhazza fel az emberi létezők körét, ugyanis a sztoikus metafizikából következően a lélek nem rendelkezhet irracionális minőséggel, hiszen az emberi lélek hasonlatos a kozmosz lelkéhez, amely tökéletes és nem bírhat magában értelem nélküli minőséget, így az emberi lélek sem rendelkezhet értelem nélküli mozgással.^[8] A *pneuma* tehát minden kognitív funkciót ellát, mégpedig szigorú észszerűséggel. Nyolc lélekrészt különböztetnek meg (SVF II 836), az öt érzékszervet működtető lélekrészeket, a nemzést felelős lélekrészt, a beszédkészség funkciójáért felelőt és végül a kitüntetett vezérlő lélekrészt, amely az előző hetet, valamint a helyes gondolkodást működteti, irányítja. Adódik a kérdés, hogy ha minden képességünk racionális, miként tudunk mégis illogikus döntéseket hozni, tévedni, érzelmi téren túlzásokba esni, mely mozgások nyilvánvalóan mind értelemellenesek. A zénóni hagyomány erre vonatkozóan a következő magyarázattal szolgál: a lélek külső hatásokra, de akár belső mozgásai révén is képes időközönként gyengülő minőséggel működni. Ez esetben a lélek gyengeségeit úgy kell elképzelnünk, mint a lélek kisebb intenzitással való működését a testben, erre utalnak a kicsinyedik, összehúzódik kifejezések is. A tévedésekért tehát a lélek gyenge, zavaros működése lesz felelős. (SVF III 461) Ebből az állításból egyenesen következik, hogy az emberi boldogság célja a lélek gondozása lesz, melynek módja, hogy elkerüljük azon helyzeteket, amikor a lélek gyengébb intenzitással van jelen, illetve, hogy erősítsük, vagyis kiműveljük értelmünket. A sikeres lélekgondozás módszerének kidolgozása a sztoikus etika köréhez tartozik, amellyel sorozatunk következő részében foglalkozunk majd; a továbbiakban térjünk vissza a sztoikus fizika főbb tanainak ismertetéséhez.

A sztoikusok elgondolása szerint arra a következtetésre juthatunk, hogy a világ maga is valamiféle tökéletesedési folyamatot mutat (SVF II 604), a kozmosz maga is halad az egyre jobb kozmosz felé; ezt természetesen, ahogy az ember esetében a lélek, a kozmosz esetében az aktív princípium működése eredményezi. Ennek tükrében be kell következnie egy megújuló pillanatnak, amikor a kozmosz eléri tökéletességét, ekkor az aktív princípium (SVF I 98), a tűz, teljes mértékben átjárja a passzív princípiumot, minden létezőben a logosz dominanciáját megteremtve ezzel. (SVF II 1065, SVF II 610) Ezt a pillanatot nevezik a sztoikusok *ekpürószisznak*, ami teljes feloldódást jelent. A kozmosz időközönként fellobban és elemésztí önmagát, majd azonnal ismét újjászületik és a két princípium újra megkezdí arányos keveredését. A megdöbentő, hogy feltevésük szerint ugyanaz

[7] Hérakleitosz ugyan száraz tüzes lélekről beszél, és ebben valószínű követik a preszókratikus mestert, de Hérakleitosz nem használja a *pneuma enthermon* kifejezést.

[8] Plátón és Arisztotelész a lélek értelem nélküli funkcióit is megnevezi, de ettől a hagyománytól a korai sztoa eltávolodik, inkább Szókratész elgondolását követik, aki a lelket azonosította az ésszel.

a kozmosz, ugyanazon történésekkel és szereplőkkel fog végtelen számú módon újjászületni. Ismét egy eléggé meglepőnek és illogikusnak tűnő tanításhoz érkezünk, ám ez szintén csak látszólagos ellentmondás. A minduntalan ugyanazon történésekkel újjászülető világ gondolata éppen a gondviselés elméletét alapozza meg, ebben rejlik a sztoikus filozófia titka, ugyanis a gondviselő világ gondolata a hellenisztikus kor tragikus sorsú emberének, miként bármely történelmi kor szenvedő emberének, vigaszt képes adni. A gondok és sorscsapások, amelyek az embert élete során érik, elkerülhetetlenek és kikerülhetetlenek, hiszen a kozmosz történéseit senki sem képes befolyásolni, de elkerülni sem. Minden esemény ugyanolyan szigorú pontossággal fog végbemenni, megmásíthatatlanul. A sors szükségszerű és elkerülhetetlen játéknak kitett ember csupán egyetlen tényben bízhat, hogy a kozmosz tökéletesedési útján minden a jó felé halad, még ha éppen rosszként éljük is meg, így a személyes sorscsapások a kozmikus rend szémszögéből pozitív előjelet kapnak. A jövőbeli eseményeket tehát befolyásolni nem lehet, ellenben a kozmosz állandó változatlan története miatt megjósolhatók, ezzel magyarázható, hogy a sztoikus filozófia az asztrológiát és a jóslást tudományos szintre emelte. (SVF II 921) Álljunk meg egy pillanatra és összegezzük az eddig elhangzottak fényében a sztoikus emberképet: pusztuló, a világ szükségszerű történéseinek kitett, önálló döntéssel nem bíró létező, hiszen a mindent irányító *fatum* előre meghatározza élete folyamát, az ilyen világ polgára alig nevezhető szabadnak. A tanulmány bevezetőjében viszont azt hangsúlyoztam, hogy önmagára találó személyiségként, kozmoszpolgárként, de legfőképpen szabadként jellemezhető a sztoikus emberkép. Adódik tehát a kérdés, hogy egy ilyen szigorú determinista szemléletben miként lehet mégis szabad az ember. A következőkben azt igyekszem tisztázni, hogy miként lehet szabad és boldog polgár a fatalista rendszer ellenére az ember.

Első körben azt kell leszögeznünk, hogy az ember a kozmosz kicsinyített mása. Az ember jegyei tehát kicsinyített módon, de a kozmosz jegyeit mutatják: isteni, keletkező és pusztuló, jól rendezett, szép és eszes. A kozmosz minden tekintetben tökéletes, alakja a legszebb mértani test: a gömb (SVF II 558); fejlődése a legfőbb jó irányában halad, nem szorul rá semmire (SVF II 604), önmaga elég a fejlődéséhez. A kozmosz ezen minősége lesz segítségünkre az emberi szabadság meghatározásban is. Ha elfogadjuk azt az axiómát, miszerint az ember kozmoszpolgár és aktív, nélkülözhetetlen része a kozmosz tökéletesedési folyamatának, továbbá elfogadjuk azt is, hogy a kozmosz szükségszerűen a jó felé halad, úgy minden történés, amit elszenved az ember, a végcél tekintetében pozitív előjelet kap. Szabadsága az embernek tehát egy fenséges cél elérésében csúcsosodik ki, egyfelől szabadságában áll közreműködni a kozmosz szépségének megvalósításában, másfelől pedig szabadságában áll felismerni annak lehetőségét, hogy ne akarja megváltoztatni a világ rendjét: vagyis nem keresni a vele történtek okát, nem keresni felelősöket, egyszerűen tudomásul venni mindent, ahogyan van, elfogadni a sors jó vagy rossz történéseit sztoikus nyugalommal. Minden megtörtént rossz esemény a végső cél tekintetében jóként definiálható,

bár ez erős közhelynek tűnik, de a sztoikus metafizikából egyenesen levezethető. Annak felismerése, hogy a kozmosz szépségének megőrzése rajtam is múlik, hogy ne én legyek az, aki ezt a szépséget és tökéletesedési folyamatot elrontja egy-egy történet elleni tiltakozással, vagy akár a szépséget elrontó tettel, mindenképp felemelő és felelősségbresztő gondolat. Kozmoszpolgárnak lenni nem készen kapott értékrend szerinti életvitelt jelent, sokkal inkább felelősségteljes életet, hiszen abban a pillanatban, hogy önnön minőségi kozmoszpolgár öntudatunkra ébredünk, az ebből következő gondolat a kozmosz egyéb részének kozmoszpolgárként való elismerése lesz. A sztoikus filozófia egalitáriusságon alapuló etikai szemléletre jut, hiszen nem csupán a másik ember velem azonos értékű kozmoszpolgárságát ismerem el, hanem minden a kozmoszban megszülető dolgot is, melyekkel szemben szintén felelősséggel tartozom és velem egyenértékű létezők szintjén való magatartást kell gyakorolnom. Marcus Aurelius szavai talán foglalkoztatják össze e magasztos célt.

„Világrend! Minden, ami neked megfelel, nekem is megfelel. Semmi nincs nekem korán vagy későn, ami neked idején van. (IV 23) Semmi sem káros a résznek, ami hasznos az egésznek. Az egész viszont nem tartalmaz semmit, ami önmagának nem hasznos [...] Tehát, ha ráeszmélek, hogy ilyen egésznek vagyok a része, mindent, ami csak ér, nyugodt kedéllyel fogadok. (X 6)”^[9]

IRODALOM

- Arnim, J. von (1978): *Stoicorum Veterum Fragmenta*. Teubner, Stuttgart.
- Inwood, Brad (1985): *Ethics and Human Action in Early Stoicism*. ClarendonPress, Oxford.
- Edelstein, Ludwig (1936): The Philosophical System of Posidonius. *AJPh* 57. 286–325.
- Long, Anthony A. (1998): *Hellenisztikus filozófia*, Osiris, Budapest.
- Long, Anthony A. – Sedley, David N. (1987): *The Hellenistic Philosophers*. Cambridge.
- Marcus Aurelius (1974): *Marcus Aurelius elmékedései*. Ford. Huszti József. Európa Kiadó, Budapest.
- Rist, John M. (1969): *Stoic Philosophy*. Cambridge.
- Steiger Kornél (1983): *Sztoikus etikai antológia*. Gondolat, Budapest.
- Szoboszlai-Kiss Katalin (2009): *Poszeidóniosz, Töredékek és kommentár*. L' Harmattan Kiadó, Budapest.

[9] Marcus Aurelius, 1974.